

ЗАСНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК І ЗАПОЧАТКУВАННЯ АКАДЕМІЧНИХ ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглядаються перші заходи Української Академії Наук по організації академічних історично-географічних досліджень в Україні

Ключові слова: Українська Академія Наук, Павло Скоропадський, історично-географічні дослідження, професор В. Антонович, академік Д. Багалій, професор О. Грушевський

Серед безперечних здобутків Гетьманату Павла Скоропадського є заснування Української Академії Наук. Велика підготовча робота відомих українських політиків і науковців увінчалася 14 листопада 1918 р. законом, затвердженим Гетьманом Павлом Скоропадським, який поклав початок розвитку вітчизняної академічної науки. У пояснювальні записці міністерства народної освіти та мистецтв Раді Міністрів Української Держави до законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві було визначено, що «Академія наук перш за все єсть наука установа» [4, с. 165].

9 липня 1918 р. на першому засіданні комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук міністр народної освіти гетьманського уряду М. Василенко наголосив, що історія України, історія українського мистецтва, мова, література, природні багатства, народне життя, статистика, географія, етнографія лише почали частково вивчатися, мають недоліки, які потрібно як найшвидше усунути [4, с. 25, 26].

На стадії вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві питання історичної географії не залишилося поза увагою його творців. Так, вчені, які долучилися до підготовки ключових законодавчих положень щодо структури майбутньої академії, зробили акцент саме на важливості створення в її складі підрозділу, пов'язаного з проведенням історично-географічних досліджень. У пояснювальній записці (10 серпня 1918 р.) до Комісії для вироблення законопроекту про організацію історично-філологічного відділу УАН Д.І. Багалій, А.Ю. Кримський, Г.Г. Павлуцький, Є.К. Тимченко наголошували: «Необхідна також і окрема Катедра географії й етнографії України, як історичної так і сучасної. Історична географія являється основою, з одного боку, для української історії, а з другого – для сучасної географії». Ця теза була підкріплена пропозицією організаційного характеру. Вчені наголошували: «Беручи також на увагу, що тільки на історично-географічному ґрунті можна будувати історію українського народу, необхідно закласти при цій кафедрі особливу Постійну комісію

для складання історично-географічного словника української землі в усіх її межах та за всі часи існування України. Коли це буде зроблено, тоді буде спромога скласти історичні мапи України за геть усі часи її історичного життя, починаючи з давніх часів перед монгольської доби і кінчаючи XIX ст. До цього треба додати, що історично-географічний словник України почав складати у Києві ще небіжчик проф. В.Б.Антонович, який заводив ще на картки всі звістки, котрі йому траплялися по джерелах про міста і всякі оселі» [4, с. 118, 119]. Отже, орієнтири щодо організаційного забезпечення та наповненості історично-географічних досліджень були визначені. Відчувалася тяглість історичної традиції школи «землеописань» професора Володимира Антоновича. З великою вірогідністю можна вважати, що цей сюжет був закладений в пояснювальну записку Д.І.Багалієм, який був одним із представників створеної професором Антоновичем київської школи істориків. Адже саме В.Б. Антонович, за словами Івана Франка: «Як професор історії дав імпульс своїм ученикам до спеціального оброблювання поодиноких територій української землі, і ся його ініціатива принесла досить багаті плоди» [6, с. 28]

Автори пояснювальної записки, ведучи мову про видання Історично-філологічного відділу, зазначали: «Якщо справа друкування видань відділу та його комісії буде поставлена широко, то й діяльність усього відділу йти тоді правдивим шляхом, бо вона трохи не виключно має висловлюватися в друкованій книзі всякого розбору й форми». Відповідно, кожна із комісій, що створювалася у складі відділу, включаючи і Постійну комісію для складання історично-географічного словника української землі, могла розраховувати на вихід у світ наукової продукції у формі збірників та окремих видань [4, с. 125, 126]. Отже, у надрах проєктованої УАН зароджувалася ідея широкомасштабного історично-географічного видавничого проєкту.

Ідея мала свою історію, яка була пов'язана з діяльністю професора Володимира Антоновича. На думку дослідників наукової творчості професора В. Антоновича, вона могла виникнути під час роботи Київського археологічного з'їзду в 1874 р., можливо, під впливом проєктованого на той час аналогічної польської праці. Практична робота розпочалася другій половині 1870-х років. Володимир Антонович не покидав цієї роботи до самої смерті. Надзвичайно скрупульозно він та однокумці виписували: відповідний історично-географічний матеріал на численні картки, щоб, систематизувавши, передати до друку. На жаль, здійснити задумане В.Антоновичу не вдалося [3, с. 200].

У 1910 р. К. М. Антонович, за участю І. М. Каманіна, надрукувала на правах рукопису бібліографічний реєстр матеріалів до складання історично-географічного словника української землі в її етнографічних межах, який накреслив загально та побіжно сам В. Антонович. Чималу частину матеріалів професор використав сам чи разом із своїми

співробітниками. Реєстр було надруковано під заголовком «Список материалов для составления историко-географического словаря» і роздано багатьом колишнім співробітникам.

В.Б. Антонович задумував скласти як можливо повний історично-географічний опис усієї території України в етнографічних межах, де тільки мешкала. Він мав бути повнішими від «Słownika geograficznego ziem polskich» і охоплювати всю Галичину, Буковину та Угорську Русь, право- і лівобережну Україну, Холмщину, губернії Новоросійські, Донщину, Чорномор'є та місцевості з українським населенням по всіх суміжних повітах Басарабії, Курщини, Вороніжчини, а також українські колонії по губерніях надволзьких, надуральських та сибірських [5, с. VIII, IX].

Справа В.Б. Антоновича була продовжена вже в Українській Академії Наук.

Пройшло дещо більше місяця з дня заснування УАН, коли 16 грудня 1918 р. академік Д.І. Багалій, який був затверджений гетьманським наказом № 351 від 10 грудня 1918 р. головою Історично-Філологічного відділу, доповів Спільному зібранню УАН про заснування Комісії історико-географічного словника [4, с. 428]. Фактично на Д.І. Багалія з цього моменту поклалися й обов'язки по формуванню її особового складу. Адже згідно ухвали Спільного зібрання академії (7 грудня 1918 р.) її відділам було дозволено затверджувати осіб на посади «керівничих над працями комісій» [4, с. 428]. Призначення ж керівника комісії зтяглося на декілька місяців. Нарешті з кандидатурою визначилися. Претендентом став відомий історик, представник тієї ж київської школи В.Б. Антоновича, професор О.С. Грушевський. 13 березня на засіданні I-го відділу було заслухано його життєпис. Реєстр праць та їх наукову оцінку, зроблену академіком Багалієм, учасники зібрання схвалили одногосно. З таким же одногосним результатом, але таємного голосування, О.С. Грушевського 20 березня 1919 р. на відділі було обрано „на посаду директора Постійної комісії для видавання історично-географічного словника Української землі». 26 березня голова відділу, академік Д. Багалій надіслав повідомлення про це Спільному зібранню УАН [4, с. 196, 197]. Перший крок в організаційній розбудові структури, яка б опікувалась академічним напрямом наукових історично-географічних досліджень, було зроблено.

23 квітня 1919 р. відбулося перше засідання Постійної комісії для складання історично-географічного словника Української Землі при Історико-Філологічному відділенні Української Академії Наук. У ньому взяли участь академік Д.І. Багалій, директор Постійної Комісії професор О.С. Грушевський, члени Комісії – К.М. Антонович, В.Є. Козловська, В.І. Щербина, І.М. Каманін, О.Ю. Гермайзе.

Вступною промовою засідання відкрив Д.І. Багалій, який повідомив про затвердження I-м відділом Академії Наук персонального

складу Постійної Комісії з професором О.С. Грушевським на чолі, як її директором. Академік зазначив, що робота по складанню історико-географічного словника Української Землі була розпочата В.Б. Антоновичем і гуртком, що він зорганізував.

Присутні заслухали доповіді О.С. Грушевського «План роботи по складанню словника» та К.М. Антонович-Мельник «Заходи Антоновича біля складання словника і сучасне становище підготовчого матеріалу».

Катерина Антонович звернула увагу на підготовчу роботу, яка була проведена професором В.б. Антоновичем та його учнями, в рамках реалізації ідеї створення Історично-географічного словника українських земель. Вона зазначила, що наприкінці 1880-х років тоді, коли було закінчено підготовчу працю по складанню філологічного словника української мови, В.Б.Антонович надумав нову колективну роботу, яка б гуртувала тих самих людей, та прилучала-б як найбільше нових молодих сил. На останніх зборах авторів філологічного словника він подав на обговорення цілком розроблений план нової праці – складання історико-географічного словника України в її етнографічних межах, додавши власноручну карту цієї території.

На початку В.Б.Антоновичем було намічено створити тимчасовий покажчик джерел, друкованих та писаних, з яких мали вибирати матеріал до словника. В основу було покладено все, що можна було взяти з його власної бібліотеки, видань центральних архівів, архівних комісій, спеціальних наукових видань, періодичної преси тощо. В перспективі планувалося використати матеріали великих київських бібліотек Університету, Духовної Академії, Софіївського собору та інших. Кожний співробітник додав од себе все, що йому траплялось з історії населених пунктів під час власних наукових досліджень.

Методика роботи полягала в підготовці карток: кожна історичне повідомлення списувалося на окрему картку з назвою місцевості, а також місцевість перевірено по географічних картах та по спеціальних джерелах. Далі картки склалися в хронологічному порядку для кожної назви, а назва місцевостей упорядковувалася по губерніях та повітах.

При остаточній редакції планувалося зробити загальний огляд України географічний, етнографічний, історичний, культурно-промисловий громадського руху, тощо. Далі, для кожної з етнографічних частин України, та для головніших її колоній мала бути присвячена окрема монографія, де весь картковий матеріал було-б поділено на повіти, а в кожному повіті місцевості упорядковані в алфавітному порядку. У загальнім же нарисі весь матеріал мав бути упорядкований звичайним словниковим способом, в алфавітно-хронологічному порядку.

Картковаробота, вибірка матеріалу, проводилось, приблизно до 1900-х років. Саж же Володимир Антонович не кидав її до кінця свого життя.

Вибраний матеріал складав 183 карткові пачки, які містили відомості по губерніях. Наприклад, по Київській – повіти: Радомисльський, Київський, Васильківський, Липовецький, Бердичевський, Уланський, Сквирський, Таращанський, Канівський, Черкаський, Чигиринський, Звенигородський. Усього по Україні налічувалося 18 регіонів, охоплених виявленням згадок в історичних джерелах. Кожний відокремлений повіт складав, більш-менш численний, окремий стосик виписаної інформації. Окремо в стосики були виділені міста Київ, Чигирин, Чернігів та Львів. Доволі повно розроблена Галичина, яка була поділена на 52 повіти [7, арк. 3].

В.І. Щербина та І.М. Каманін. доповнили доповідь К. Антонович згадками про роботу гуртка В.Антоновича. І Каманін, зокрема, довів до відома присутніх, що всі картки, укладені гуртком В.Б. Антоновича переховувалися в окремій шафі Київського Центрального Архіву.

Доповіді й інформації викликали жваву дискусію як щодо прикладного характеру і змісту самого словника, так і в справі організації практичної роботи над ним, і вилилася в прийнятті низки постанов, слідуючи яким можна було б Комісії приступити до роботи.

Через тиждень, 30 квітня 1919 р., член Комісії приват-доцент Українського університету Євген Перфецький на черговому засіданні виступив з пропозицією «постійно обмінюватися думками з приводу не тільки технічних і організаційних питань, але і з приводу результатів своєї роботи і спірних моментів». Комісія ухвалила провадити «пленарні збори» спеціально для прослуховування «пробних монографій» (таку назву отримали доповіді й реферати) [1, с. 376]. Загалом же творча лабораторія Комісії базувалась на традиціях школи Антоновича

За словами О. Грушевського, Комісія «розпочала роботу в постійному складі з травня 1919 року. Голова, два постійних членів і співробітник для вибирання відомостей на картки (спеціальне доручення) – це її мінімальний склад» [8, арк. 102].

Суттєве прояснення щодо персонального складу Комісії у перші місяці її роботи дає інформація в канцелярію Неодмінного секретаря УАН, яка була відправлена від імені Комісії 26 липня 1919 р. за підписами Є.Перфецького (за голову) та секретаря О.Гермайзе. Вони повідомляли, що постійними співробітниками (на повному утриманні) Комісії окрім директора професора О.Грушевського були дві особи – Є.Перфецький та О.Гермайзе. Прізвище М.М.Ткаченко називалося як зарахованого в Комісію для складання покажчика до джерел [8, арк. 35]. Додаток до повідомлення (рукописна копія з передбачуваним ствердженням секретарем О.Гермайзе) містив «Список інших співробітників, що одержують платню тільки за участь в засіданнях і за роботу в формі літературознавчого гонорару». У списку членів постійної комісії для складання історично-географічного словника,

які не одержували постійної платні значилися: академік Д.І.Багалій, К.М. Антонович, В.І. Щербина, О.М. Рогозинський, Л.П. Добровольський, М.І. Корнилович, В.О. Романовський, професор В.Є. Данилевич, І.М. Каманін, приват-доцент О.І. Сагарда, М.М. Білінський, М.І. Шлемкевич, В.А. Абрамович, Лазаревські, професор М.І. Сагарда, М.М. Ткаченко, доцент Духовної Академії Попович, доцент Духовної Академії Іваницький, Д.М. Щербаківський [8, арк. 37]. Отже, у переліку представлене ледь не повне суцвіття прізвищ тогочасних київських істориків.

На думку Я. Верменич, «Серед постійних комісій ВУАН, які до приїзду у Київ М.Грушевського зробили особливо помітний внесок у справу регіонального дослідження України, на перше місце слід поставити *Постійну комісію для складання історико-географічного словника української землі*» [2, с. 192].

Таким чином, створення за Гетьманату Української Академії Наук дало незгасаючий імпульс численним напрямом академічного наукового пошуку. У перше пореволюційне десятиліття в Україні, зокрема, спостерігався потужний сплеск академічних наукових досліджень із українознавчої тематики. Україноцентризм в історіографічному процесі, притаманний цьому періоду академічного наукового життя, проявлявся насамперед і в тому, що значна увага приділялася багатому аспектному історично-географічному вивченню українських земель.

Список використаних джерел:

1. Ананьева Т.Б., Тодійчук О.В. Історично-географічний збірник 1927 – 1931. Бібліографічний покажчик // Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 2. Український археографічний збірник. Т. 5. К.: Наукова думка, 1993. С. 376 – 383.
2. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
3. Добровольський Л. Праці В.Б. Антоновича на ниві історичної географії // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. IX (1926). – К.: З друкарні Української Академії Наук, 1926. – С. 185 – 207.
4. Історія Академії наук України 1918 – 1923. Документи і матеріали. — К.: Наукова думка, 1993. – 376 с.
5. Мельник-Антонович К.М. До видання I тому творів В.Антоновича // Антонович В. Твори. – Т. 1. – К.: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1932. – 313 с.
6. Франко І. 60-ті роки на Україні // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. – Т. 1. – К.: Заповіт, 1997. – 448 с.
7. Інституту рукопису НБ. – Ф. X. Спр. 12004.
8. Центральний державний історичний архів в місті Києві. – Ф.1235. – Оп. 1. – Спр. 1063.

Савченко И.В. Основание Украинской Академии Наук и начало академических историко-географических исследований в Украине.

В статье рассматриваются первые мероприятия Украинской Академии Наук по организации академических историко-географических исследований в Украине

Ключевые слова: Украинская Академия Наук, Павло Скоропадский, историко-географические исследования, профессор В.Антонович, академик Д.Багалій, профессор О.Грушевский.

Savchenko I. The foundation of the Ukrainian Academy of Science and the initiation of historico-geographical studies in Ukraine

The article presents premier organization actions of the Ukrainian Academy of Science regarding academic historico-geographical studies in Ukraine

Keywords: The Ukrainian Academy of Science, Pavlo Skoropadskyi, historico-geographical studies, professor V.Antonovich, academician D.Bahalii, professor O.Hrushevskiy.